

Heating systems in Roman villas

STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD

10

Triclinia hiberna en dues vil·les del territori de Gerunda. Un fet insòlit

Josep Burch, Josep Maria Nolla, Lluís Palahí, David Vivó

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona

ABSTRACT

The longstanding use of the hypocaust to heat state rooms and dining rooms, since the reign of Augustus Caesar until the Late Roman period, has been detected in the north-eastern Iberian Peninsula. The villas *El Pla de l'Horta* and *Els Ametllers* provide excellent examples of triclinia equipped with a hypocaust. In *El Pla de l'Horta*, it was constructed in the middle of the 1st century, adding an apsidal structure to a pre-existing chamber room. At *Els Ametllers*, the main triclinium had a hypocaust from the reign of Augustus Caesar. A new one was then constructed at the end of the 2nd century, when the building was renovated.

KEY WORDS: Triclinia hiberna, Roman villa, Gerunda, Ametllers, Pla de l'Horta

RESUM

La utilització de l'hipocaust com a sistema de calefacció per a sales d'aparat i menjadors es detecta al nord-est peninsular des d'època augustal i té una llarga perduració, fins a època baiximperial. Les vil·les del Pla de l'Horta i dels Ametllers ofereixen excel·lents exemples de sales triclinars dotades d'hipocaust. En el cas del Pla de l'Horta, es va construir a mitjan segle I, afegint una estructura absidal a una cambra preexistent. Als Ametllers, el triclini principal disposava d'hipocaust des d'època augustal, i a finals del segle II se'n va construir un de nou, en el context d'una reforma general de l'edifici.

PARAULES CLAU: Triclinia hiberna, vil·la romana, Gerunda, Ametllers, Pla de l'Horta

Introducció¹

La invenció de l'hipocaust, que la tradició atribuí a C. Sergius Orata, coetani del dictador Corneli Sul·la (Plini el Vell, *Nat. Hist.*, IX, 168), va permetre, a la llarga, l'expansió i l'èxit dels grans edificis termals, que van acabar definint un dels aspectes més arrelats de la civilització romana, un benefici que, no ho oblidéssim pas, acostava la gent del seu temps, homes, dones i infants, pobres i rics, lliures i esclaus, a plaers que, fora de l'imperi, no estaven sovint ni a l'abast dels monarques (Vivó et al. 2006, 13-22, Yegül 2009). Tant o més que pel fòrum, el nucli urbà d'una *ciuitas* o una agrupació de segon ordre d'una certa entitat (*uicus*) no era possible sense l'existència de, com a mínim, uns banys públics. I fins i tot, ben entrat l'alt imperi, és difícil d'imaginar la *pars urbana* d'una vil·la sense uns banys privats, més o menys ben acabats, més o menys luxosos, però sempre eficaços (Vivó et al. 2006, 126-154; Burch et al. 2013, 139-141).

I, tanmateix, aquella innovació constructiva i tecnològica podia ser aprofitada en altres direccions, especialment per escalfar amb eficàcia dependències diverses d'un establiment determinat, creant unes condicions que asseguraven l'escalfament de diversos àmbits; cap altre sistema aconseguia un grau tan alt d'eficàcia (Adam, 1984, 287-294).² Es féu servir especialment a les províncies més septentrionals i més fredes de l'imperi i, molt més rarament, en territoris menys freds, més meridionals i mediterranis (Adam 1984, 294).³ Nogensmenys, puntualment, en alguns edificis es van bastir sales sobre *suspensurae*, normalment menjadors hivernals, que facilitaven la celebració de banquets independentment de l'època de l'any. No cal dir que una oferta d'aquelles característiques enaltia considerablement el prestigi de l'amo de la casa (Balmelle 2001, 174-176). Si analitzem amb cert detall els indicis arqueològics relatius a l'ús no termal de l'hipocaust, a Hispània en general i a la Citerior i al *conuentus Tarraconensis* en particular, haurem de convenir que aquesta manera d'obrar és extraordinària.

La recerca de llarg abast que aquests últims anys duem a terme en l'estudi aprofundit del món rural en època romana a les comarques costaneres de Girona, ens ha permès conèixer a fons un conjunt prou nombrós de vil·les romanes. En dues, els Ametllers (Tossa de Mar, la Selva) i el Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), hem identificat l'existència d'uns *triclinia* d'hivern molt ben conservats i molt ben datats que presentarem tot seguit, atès l'interès d'una cambres d'aparat d'ús estacional i, per tant, puntual, que constitueixen documents extraordinaris, perquè són ben rars. Convé assenyalar que procedeixen de dos tipus de vil·la diferents, cosa que aporta valor afegit a la mostra.

Els Ametllers va ser una vil·la marítima, mal comunicada per terra amb l'interior i que potencià en tot moment les relacions per mar; el Pla de l'Horta fou una enorme vil·la suburbana a les proximitats de *Gerunda*, terra endins. Una i altra mostren un recorregut cronològic similar, amb un origen baixrepublicà i una ocupació posterior al seu abandonament, a la segona meitat del segle V.

La vil·la dels Ametllers

La historiografia d'aquest jaciment és antiga i de llarg recorregut. Les primeres excavacions van començar fa poc més d'un segle i han continuat, amb llargues aturades fins fa pocs anys. El descobriment d'uns mosaics, un dels quals amb la famosa inscripció del *dominus* Vidal, on s'esmenta clarament el nom del *fundus* (*Turissa*), va donar prestigi al conjunt, que va esdevenir una fita assenyalada en els estudis sobre món rural tardoromà. Una part significativa del conjunt és de propietat pública i visitable (Nolla/

1. Aquest estudi forma part del projecte finançat per Ministeri d'Economia i Competitivitat "Del oppidum a la ciuitas (III). La transformació de la ciuitas y la transició hacia Nuevos modelos de estructuración territorial (HAR2013-40778-P) i del Projecte de recerca Quadriennal de la Generalitat de Catalunya "Transformacions en les pautes d'hàbitat i explotació territorial a l'ager de Gerunda i Emporiae (segles III-VIII dC)."

2. Aquesta manera d'escalfar determinats edificis es va continuar fent servir al llarg dels segles en àrees geogràfiques d'hiverns llargs i freds. Encara, abans dels grans canvis que acabaran arribant aquests vells sistemes, a la Meseta castellana es feia ús de la *gloria*, que no era altra cosa que un sòl sostingut sobre un hipocaust que, alimentat per un forn exterior, feia possible escalfar unes quantes estances.

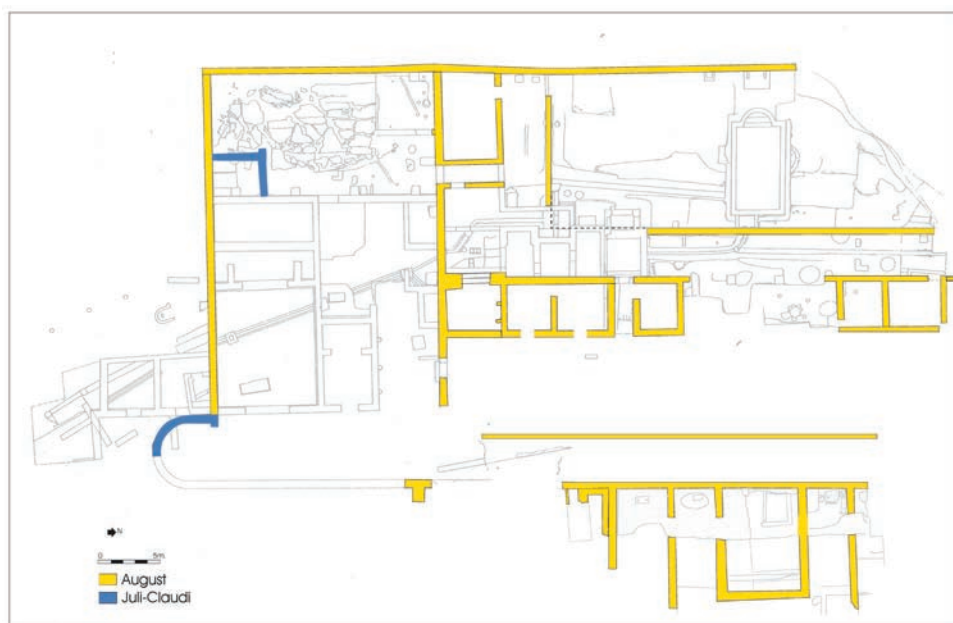
Calia anar amb compte i, a partir d'un moment determinat, no era possible moure's descalç per les cambres, atesa l'alta temperatura que agafava el paviment, que continuava irradiant escalfor hores després que es deixés d'alimentar el forn.

3. Recordem, per exemple, que l'Aula Palatina de Treueris era escalfada per un hipocaust alimentat per cinc *praefurnia*.

Palahí/Sureda 2009; Palahí/Nolla 2010).

La vil·la es disposà en una posició preeminent, sobre dues terrasses, no gaire lluny del mar, que quedava a l'abast de la mirada dels que hi residien. Té un origen baixrepublicà. En aquella etapa l'edifici, de dimensions reduïdes, ocupava la plataforma central. En època augustal fou refet a consciència. El lloc on hi havia hagut la construcció republicana fou reservat per establir-hi la *pars urbana* de la nova construcció, amb un esplèndid porticat obert cap a llevant, cap al mar, amb dues exedres a cada extrem i un seguit d'estances d'aparat disposades perpendicularment (Palahí/Nolla 2010, 96-104). A l'inici del segle II, més amunt, cap a ponent, es disposà una cisterna que recollia l'aigua de l'entorn i la feia arribar a la vil·la. La plataforma inferior serví per bastir-hi la *pars fructuaria*. Un poderós mur de contenció n'assegurava l'estabilitat i unes escales comunicaven còmodament les dues àrees (Palahí/Nolla 2010, 96-115).

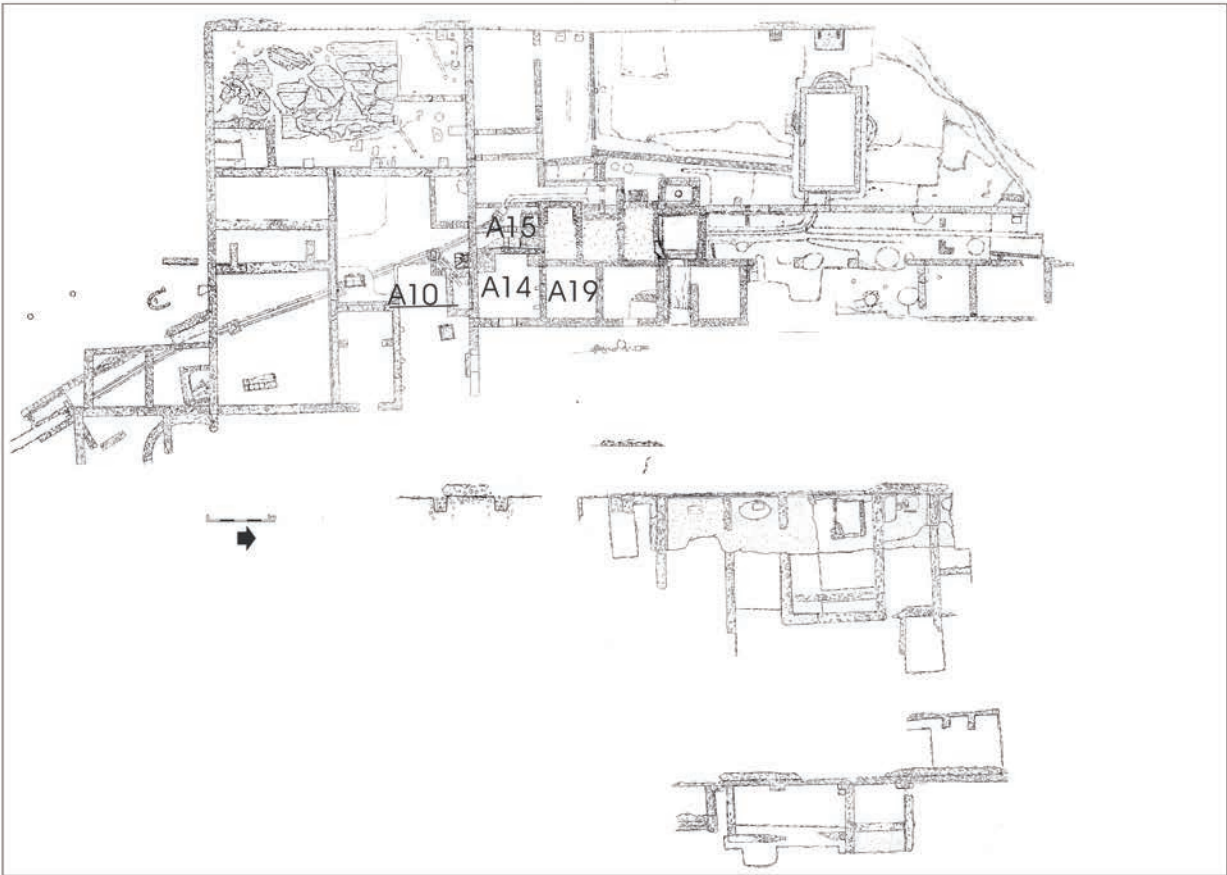
El conjunt fou objecte de diverses reformes de més o menys entitat fins que, a la segona meitat del segle III, fou abandonat pacíficament, tot i que freqüentat de manera continuada (Palahí/Nolla 2010, 115-117). Al darrer terç o darrer quart del segle IV el lloc fou novament ocupat i, curiosament, retornà als postulats inicials, amb la concentració de l'edifici, molt més petit, a la plataforma intermèdia (Palahí/Nolla 2010, 117-122). Després de l'abandonament de la vil·la, a la segona meitat del segle V, es detecta una fase d'ocupació d'alguns sectors del conjunt amb una continuïtat fins, com a mínim, el segle VII (Palahí/Nolla 2010, 122-129).

Planta de la vil·la dels Ametllers en època augustal, amb els afegits julioclaudis.

El *triclinium* hivernal

De les cambres del costat de migdia, només de dues en coneixem la funcionalitat específica: actuaren de forma successiva com a triclinis hivernals (A19 i A14). De planta pràcticament quadrangular, lluny per tant de les recomanacions vitruvianes, el tret principal que les distingeix de les del seu entorn és el fet que, en un moment o altre, van disposar d'un sistema de calefacció per hipocaust alimentat per un forn. Cap altre indicatiu, més enllà d'aquest, ens assenyalava la seva funció com a menjador. Es tracta (A19) d'una sala oberta cap a llevant que, en origen, també podia haver

Planta general de la vil·la dels Ametllers, amb indicació dels àmbits descrits al text.

presentat alguna finestra o obertura que la comunicués amb el porticat del jardí situat a ponent, però la construcció del conjunt termal i l'eliminació de l'esmentat porticat, substituït per una o més sales de nova planta, hauria fet desaparèixer aquesta comunicació. És una cambra de forma quadrangular, de 4,6 m per 3,8 m (17,48 m²), que conserva les restes d'un paviment de mosaic, policrom i amb decoració geomètrica. Coneixem sobretot la banda occidental de l'estança; la resta es va pavimentar amb un sòl de ciment en el moment de realitzar-ne la primera restauració. Com en totes les habitacions d'aquesta façana oriental de l'edifici, els murs es van restaurar i sobrealçar durant aquells treballs de conservació i adequació. Durant la campanya de tardor de l'any 2002, es va realitzar un petit sondeig a l'angle nord-est que va posar al descobert les restes d'un antic hipocaust. L'excavació de l'àmbit 14, situat a migdia, va permetre apreciar que, en el mur sud de la cambra que estem descrivint, s'obria un arc de comunicació, a l'altura de l'hipocaust, que posava en relació ambdós espais. Allí se situava el *praefurnium* que escalfava A19. L'hipocaust estava format per un conjunt de *pilae* quadrangulars, que eren dobles a la zona de contacte amb els murs perimetrals de la cambra i estaven separades entre elles uns 40 cm de mitjana. Les *pilae* del costat de tramuntana descansaven damunt d'un basament de pedra adossat a la fonamentació del mur perimetral de la sala. En altres zones es devien assentar al damunt d'un paviment de morter, del qual en quedava encara una part a la banda septentrional de l'habitació. En el farcit d'obliteració d'aquest espai hi eren abundants els fragments de *tubuli* parietals, així com fragments d'estuc, que mostren que en aquell moment es va canviar també la decoració pintada dels murs de la cambra.

Així doncs, aquesta estança funcionà com a triclini hivernal des de la creació, en època d'August, d'aquell nou edifici. El *praefurnium* se situava al costat de migdia, i molt probablement funcionava també com a cuina, amb accessos a est i oest. Al menjador s'hi entrava des de llevant. Sense modificacions significatives, aquestes dependències van funcionar fins a la reforma substancial de final del segle II, quan, per raons d'aprofitament operatiu i per aconseguir millors resultats estètics i funcionals, es decidí bastir una nova estança de servei (A15) per disposar-hi els nous *praefurnia*

Sondeig realitzat a A19, amb les *pilae* dels hipocausts.

Vista general de l'hipocaust d'A14.

que escalfaven respectivament les sales calentes del *balneum*, cap al nord, i el nou triclini hivernal, a llevant. Va caldre desplaçar l'antiga sala calenta (A19) cap a migdia, tot ocupant l'antiga cambra de servei (A14), que fou substancialment modificada i embellida, afegint-hi al costat meridional una estructura absidiada amb funció de font monumental. En aquest moment es condemnà la connexió per sota amb l'estança A19, atès que aquella sala deixà de ser una sala calenta. El nou menjador d'hivern (A14) només tenia una entrada, des de llevant.

L'excavació de l'àmbit 14 va posar al descobert fragments d'aplatat de marbre i cobriment de paret. Els primers es concentraven cap a migdia de la estança, mentre que els d'arrebossat es localitzaven a la banda septentrional. Atenent al fet que a migdia de l'estança existia un petit espai quadrangular (A10) que configurava un nimfeu decoratiu que anava aplatat amb marbre, aquesta disparitat de materials ens pot estar indicant una decoració parietal diferent, amb plaques de marbre entorn de la font i de recobriment pintat a la resta de la cambra. De fet, podria ser, fins i tot, que aquestes *crustae* marmòries formessin part del paviment de l'estança i que els fragments de *signinum* recuperats, que es concentraven a les zones perimetrals, marquessin, en certa mesura, la decoració del paviment. Aquesta pavimentació aniria lligada a la funció de l'estança com a triclini hivernal i potser el paviment de *signinum* es concentrava als espais on s'havien de disposar els *lecti*, mentre que l'espai central podria estar pavimentat amb un sòl de plaques de marbre.⁴

L'hipocaust estava construït amb *pilae* de rajol quadrangulars separades uns 30 cm, que anirien cobertes amb bipedals com a preparació del sòl real de l'estança. Les *pilae* eren disposades damunt d'un sòl de morter que era anterior a la construcció de l'hipocaust. Es va poder confirmar a l'extrem sud-est de la cambra, on aquest paviment es va trobar retallat i, en canvi, un dels pilars de l'hipocaust es va col·locar al damunt de la terra que farcia el retall, que no hauria existit si fossin dos elements coetanis. El paviment forma part d'una primera estructuració de la cambra, conjuntament amb dos murets de rajol adossats a la paret nord de l'estança que flanquejaven una obertura (que es va trobar condemnada) i que constituïen el *praefurnium* de l'hipocaust d'A19. També eren d'aquest mateix moment els dos basaments quadrangulars de pedra i morter trobats als extrems

Arc de comunicació entre A14 i A19. Inicialment la sala A14 funcionava com a sala de servei i *praefurnium* de l'hipocaust d'A19.

4. Aquestes plaques de marbre serien extretes en època tardana i, com els altres elements marmoris de la vil·la, traslladats a la zona del pati nord per convertir-los en calç.

sud-occidental i nord-oriental i que definien una forma diferent per a l'estructura original de la sala, ja que el mur M-127 és un afegit posterior. Originalment, l'estança devia presentar una gran obertura al costat de ponent i una de petita esglaonada,⁵ ja que el seu nivell de circulació era més baix que el de les cambres de l'entorn. En aquest context, els dos basaments constituïen els laterals de la porta i els brancals de l'escala, avui perduda. Quan la cambra es va reconvertir de zona de servei (com a *prae-furnium* i, probablement, també com a cuina) a triclini hivernal, amb la col·locació d'un hipocaust, el costat oest es va tancar amb un nou mur (M-127), en el qual s'obria la nova boca del forn, que el comunicava amb l'àmbit 15 i que es va trobar paredada.

A migdia també s'havia modificat el mur de tancament. Resseguia inicialment tota la façana del sector. En un moment determinat, amb les reformes sumptuàries que van convertir el sector en triclini, s'hi va afegir l'àmbit 10, que es va concebre com una font integrada dins un nínxol de forma quadrangular, pavimentada amb *opus signinum*, recoberta amb plaques de marbre i oberta cap a l'àmbit 14. Disposava d'un desguàs al costat est, del qual encara es conservava, en el moment de les excavacions, una part de la canonada de bronze que portava l'aigua al conducte general que, de nord a sud, travessava tota la *pars urbana* de la vil·la. En època

Planta general de la vil·la dels Ametllers a finals del segle II.

5. Pot ser que fos de fusta, però, fos del material que fos, es va haver de desmuntar en construir l'hipocaust, ja que el nou *prae-furnium* se situava en aquest costat de l'estança.

Detall d'A15, espai de servei amb dos forns que alimentaven respectivament l'hipocaust de la sala d'aparat A14 (de cara) i el conjunt termal (a l'esquerra de la imatge).

Vista d'A10. El mur de la dreta és un afegit baiximperial. Inicialment aquest espai estava integrat dins la sala d'aparat A14.

Detall de les restes del placat de marbre que decorava la font decorativa d'A10.

baiximperial es van tornar a pavimentar ambdues estances amb un únic sòl d'*opus signinum*, més barroer i, posteriorment, l'àmbit 10 es va tancar amb un mur per la banda nord que el va separar definitivament de l'àmbit 14.⁶

Aquestes estances van funcionar fins a l'abandonament de l'edifici, a la darrerria del segle III (Palahí/Nolla 2010, 115-117). Quan fou reconstruït, al darrer terç del segle IV, la disposició, forma i funcionalitats dels espais havien canviat completament (Palahí/Nolla 2010, 117-122).

Pla de l'Horta

Aquesta gran vil·la suburbana es trobava a uns quatre quilòmetres al nord de la ciutat de Girona, a l'actual municipi de Sarrià de Ter, en un paratge amb un lleu pendent en ascens d'est a oest, arrecerada a ponent per unes petites elevacions i oberta a llevant, cap a la plana i cap al riu Ter, a uns dos-cents metres de distància. A prop de la vil·la es trobaven el gual i el pont per on el camí, la Via d'Hèracles, primer, i la Via Augusta, després, travessava el curs fluvial abans d'encaminar-se cap a Girona; aquí es va recuperar un dels tres mil·liaris localitzats a l'entorn de la ciutat de

6. El basament d'aquest mur era de rajol, mentre que la part superior conservada era de pedra i morter. No es pot descartar que part de l'alçat del mur fos obra de les restauracions d'A. del Castillo. El mur es disposà damunt del sòl d'*opus signinum* que, en època baiximperial, pavimentava ambdós espais.

Gerunda (Fabre/ Mayer/Rodà, 1991, núm. 194, 183-184).

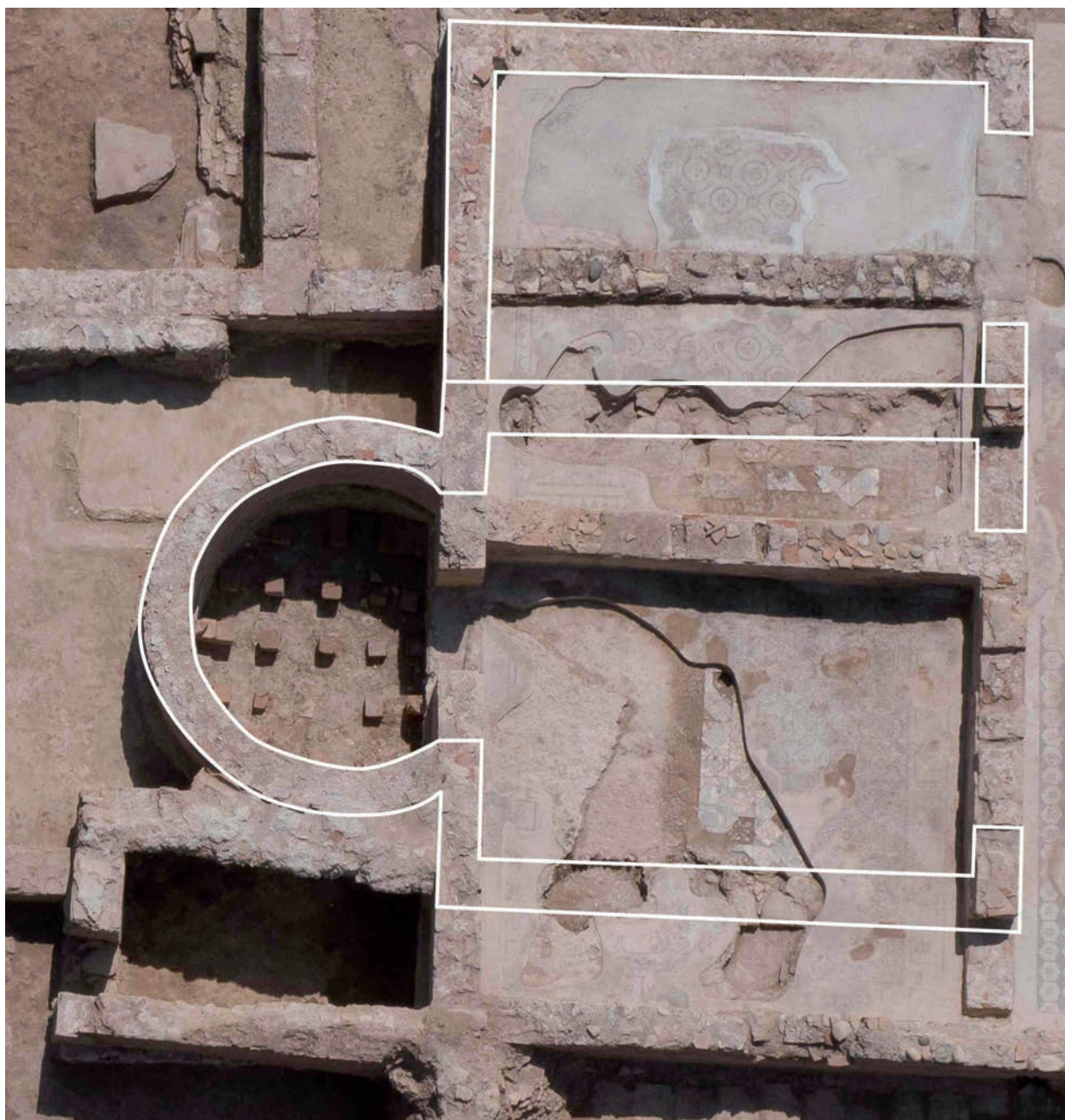
La vil·la va ser descoberta inesperadament a principi de l'any 1970, durant la construcció d'uns pisos per al Patronat Santa Creu de la Selva. En obrar-se uns fonaments, l'aparició de diversos paviments de mosaic va fer que s'aturessin els treballs i que el STIA de la Diputació hi iniciés tot un seguit d'actuacions arqueològiques sota el guiatge del seu director, M. Oliva. Les excavacions es van desenvolupar en dues campanyes, la segona de les quals va finalitzar a mitjan març de l'any 1972. Els mosaics descoberts, força malmesos, es van arrencar durant l'agost de 1970 per a la seva conservació i restauració (Oliva 1970, 67-71). Hom decidí salvar les restes. Les obres foren aturades i els vestigis, novament colgats. Al damunt es disposà una gran plaça. L'any 2008, dins del projecte «De l'oppidum a la ciuitas», es van reprendre els treballs, amb voluntat d'excavar en extensió i fer visitable el conjunt. L'any 2010 fou declarada bé cultural d'interès nacional pel Departament de Cultura de la Generalitat (Palahí/Nolla 2013).

En relació amb el tema que ens interessa, els treballs continuats han permès recuperar una estança escalfada amb hipocaust (A19) que va formar part d'una sala d'aparat més gran (A15), la qual fou objecte de modificacions substancials dins d'unes importantíssimes reformes generals que afectaren aquest edifici vers l'any 200 de la nostra era.

Tot aquest sector, amb sales de representació amb excel·lents sòls de mosaic des d'època augustal, s'ha de considerar com una àrea important de la *pars urbana* de la vil·la, la qual es disposava inicialment davant d'un pati a cel obert que acabà consolidant-se amb un triple porticat amb columnes que cobria els costats de llevant, de tramuntana i de ponent. El costat meridional, que donava ja als darreres de la vil·la, fou embellit amb la construcció d'un nimfeu, una font monumental, que es mantingué en ús fins ben avançada la vida de l'edifici. En un primer moment, durant el principat d'August, la vil·la inicial fou refeta a consciència. Al nord del pati es bastí un passadís, més enllà del qual s'obrien unes grans estances, bellament pavimentades, que caldria interpretar com a *triclinia*, menjadors de luxe on el *dominus* banquetejava amb els seus amics i convidats. L'àmbit A15 era el més occidental del passadís, i ocupava tot el costat nord-occidental d'aquell sector. Els murs que el definien originalment eren d'*opus caementicium*; era una estança quadrangular, d'uns 4,75 m

Planta del Pla de l'Horta en època augustal.

Planta de la vil·la romana del Pla de l'Horta en època julioclaudia.

Vista del sector de la sala absidal amb hipocaust. Es marquen les línies dels límits de les estances del segle I. Com es pot apreciar, la reforma del segle II va produir un desplaçament dels àmbits.

(est-oest) per 5,15 m (nord-sud). El sòl era d'*opus signinum*, amb tesselles incrustades, i d'*opus sectile*. La sala s'obria a migdia, la qual cosa n'afavoria l'ús com a triclini hivernal.

Més endavant, en un moment que datariem a les dècades centrals del segle I, hauríem de situar tot un seguit de reformes, algunes de les quals podrien ser tal vegada un xic posteriors. Es tracta de tot un conjunt de transformacions que semblarien destinades, principalment, a endreçar el pati que quedava a migdia, construint un nimfeu monumental que harmonitzava tot aquella zona i que també va significar una certa remodelació dels àmbits de l'entorn que, cada cop més, anirien girant al voltant del pati, i del nimfeu com a element focal principal.

Una de les principals reformes es va produir a la banda nord del *triclinium* (A15). A la cambra s'hi va afegir un absis (A19) dotat d'hipocaust, que permetia el seu ús com a petit triclini hivernal. El seu *praefurnium* (A24)

se situava a ponent. Això va implicar reformes importants que afectaren tota aquella zona, creant probablement un espai completament descobert. No sabem si de retruc també va suposar canvis en les estances del costat, que en cas d'haver-se produït no han deixat vestigis estratigràfics. A19 era una cambra quasi circular d'uns 3,35 m de diàmetre; de fet, un arc ultrapassat (la distància nord-sud és de 2,60 m). Es troba al nord d'A15, amb el qual conformaria, des d'aquell moment, una unitat. Els murs de l'estança mostren clarament dues fases. En un primer moment eren d'*opus caementicium* i, més endavant, ja en parlarem, fou obra d'*opus testaceum*, amb les *testae* posades directament per sobre del *caementicium*. El forat de comunicació amb el *praefurnium* (A24) es troba a l'oest. Aquest pas endavant creava una estança calenta, no gaire gran, però suficient per disposar-hi un *stibadium* i aplegar còmodament uns quants convidats. A la sala del davant, ocasionalment podia haver-n'hi d'altres, i era un lloc adequat perquè s'hi poguessin moure els músics, les ballarines i els acròbates que distreien els comensals.

Cap a l'any 200, l'edifici –almenys la zona que coneixem fins ara– fou considerablement modificat. Aquesta remodelació va significar una reducció de l'antic triclini (A15), eliminant el mur de llevant i bastint-ne un altre més cap a l'oest, cosa que afectà A19, que des d'aquell moment va perdre la centralitat. La nova sala fou pavimentada amb un sòl d'*opus tessellatum* policromat, amb temàtica vegetal i geomètrica, que es posà damunt mateix dels sòls anteriors. L'obertura entre ambdues estances fou també empentida. A19 fou profundament modificada, sense perdre la seva funció. Els nous murs, alçats directament sobre la base de *caementicium* dels antics, foren obrats en *opus testaceum* i s'han trobat en molt bon

Vista de l'hipocaust de la sala absidal, amb la boca del forn.

estat de conservació. La coberta, de quart de cúpula, fou bastida en *opus caementicium*, fent servir com a aglutinant blocs de pedra volcànica tallats en forma prismàtica, molt porosos i de molt poc pes. Conserva en prou bon estat les *pilae* de la *suspensura* que sostenia el sòl elevat (hipocaust). Cada un dels rajols quadrats, units en sec, mesurava uns 20 cm de costat. Per sobre, es disposaven uns bipedals que aguantaven el paviment. El

Praefurnium de la sala absidal. La construcció de *caementicium* amb volta forma part de la reforma del segle II.

Paviment original en *opus sectile* de la sala d'aparat A15.

prae-furnium (A24) fou refet a consciència en aquest mateix moment. És una estança d'*opus caementicium* molt ben obrada que mesura uns 3,06 m de tramuntana a ponent, i uns 1,71 m de llevant a ponent. La porta obria al nord. Era coberta amb una excel·lent volta de mig punt, també de *caementicium*, que s'ha recuperat pràcticament sencera. Aquest àmbit, amb altres funcions, degué ser llargament aprofitat.

Tots els indicis estratigràfics fan pensar que aquest conjunt d'estances, amb el triclini hivernal, van continuar existint fins a l'abandonament definitiu del lloc. Una cosa diferent és saber fins quan continuà en ús.

Paviment d'*opus tessellatum*, d'època severiana, de la sala d'aparat A15.

Consideracions

Al costat dels triclinis d'estiu, oberts als jardins o fins i tot, de vegades, construïts a l'aire lliure i perfectament integrats (pèrgoles), existien els triclinis hivernals, més arrecerats i tancats, de vegades dotats de sistemes de calefacció per hipocaust, com és el nostre cas. En aquests darrers no es prestava gaire atenció a la decoració interna de la sala, atès que els fum produït pel sutge de les làmpades l'emascaraven ràpidament (Vitruvi, 7, 4-4).

Però també es feien servir altres sistemes, com ara la construcció de nimfeus a l'interior de les sales (Dunbabin 2003, 172), que, novament, intentaven reproduir i introduir la natura a la casa. En els grans triclinis estivals, com ara al *canopus* de Vil·la Adriana, aquesta integració s'iniciava en un salt d'aigua darrere dels convidats que travessava el menjador i es perllongava fora de la sala fins a la gran piscina, que reproduïa el riu Nil. En el cas dels triclinis hivernals o en altres de més modestos, els jocs

d'aigua es limitaven a fonts més o menys luxoses que portaven la natura a l'interior de la sala i que complementaven la decoració pictòrica. És el cas del conjunt de Tossa. El de Sarrià de Ter mostra una solució plena d'enginy a partir de la utilització d'unes formes arquitectòniques que, si bé existien i es feien servir de manera molt puntual, no va ser fins molt més tard que es consolidaren com a solucions majoritàries (Albentis 2008). Albentis destaca que la sala simposiaca semicircular amb *stibadium* neix d'un canvi de costums que té les arrels en el segle I dC; n'és un dels exemples més antics l'aula imperial de Porta Epitafio (Baia), una estructura d'època de Claudi però que potser té uns orígens augustals (Albentis, 2008, 34). Ja en aquest segle es va estendre a d'altres províncies, com Britannia, on trobem un absis al palau de Fishbourne a finals del segle I dC (Ellis 1995, 166). Pel que fa a la península Ibèrica, en un recent estudi sobre els salons triclinars d'època altimperial al nord-est peninsular, P. Uribe solament identifica un menjador amb capçalera absidal, concretament a la Casa del Acueducto de Tiermes (Sòria) (Uribe 2009, 179). La presència en aquest territori, des d'època augustal i julioclàudia, de sengles *triclinia* d'hivern escalfats amb un sofisticat sistema d'hipocaust, en un moment en què es començaven a introduir puntualment als conjunts termals del país (Vivó et al. 2006, 135-138), ens obliga a fer-nos un seguit de preguntes la solució de les quals només podem proposar, tot esperant-ne confirmació conforme avanci la recerca.

La seva presència als Ametllers, a l'entorn del canvi d'era, no fa altra cosa que confirmar aspectes que ja ens havien cridat l'atenció en observar el disseny general de l'edifici en aquell segon moment, que mostrava el coneixement aprofundit dels models itàlics més en voga en aquells anys. Havíem intentat respondre a la pregunta de qui era el propietari del *fundus* que durant el principat d'August decidí construir un edifici nou, d'acord amb els darrers models, on practicar agradablement l'*otium* sense oblidar el *negotium*. Era un itàlic? Havia sojornat llargament a Roma o a Itàlia? No només és possible, sinó que semblaria probable. El camí del mar, determinant a Tossa fins fa relativament pocs anys, ens ajuda a defensar-ho.

Al Pla de l'Horta, la situació geogràfica és diferent però, per molts altres aspectes de l'arquitectura de l'edifici, deduïm l'ombra d'un personatge potser també itàlic o, si més no, ben informat i al dia d'algunes de les innovacions artístiques i tècniques del moment. L'edifici fundacional reproduceix amb precisió la planta de la casa itàlica, que s'adaptà sense dificultats a circumstàncies diferents de les pròpies de l'àmbit urbà. Les grans reformes augustals van crear un sector de representació extraordinari, amb un seguit de cambres d'aparat d'un luxe sofisticadíssim, amb fonts i jocs d'aigua i uns paviments complexos d'*opus signinum* decorats amb tesselles que es combinaven amb *sectilia* d'una gran riquesa, amb *crustae* de marbres valuosos i pedres de colors diferents molt reconegudes (*giallo antico*, *broccatello*, jaspis de la Cinta de Tortosa...), dins d'una manera de fer que no és desconeguda, certament, però que tampoc és freqüent (Rodà 2016, 77-78).

Molt pocs anys després, passada una generació, unes noves reformes puntuals creaven una estança de luxe, un *triclinium* d'hivern juxtaposant-lo a una sala anterior que tenia la mateixa funció però sense els avantatges de la nova. I no només es bastí una sala calenta sinó que es va fer servir una planta inusual que exigí l'ús d'una taula i d'uns *lecti* diferents, també poc usuals.

Bibliografia

- ADAM, J.P. 1984, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, París.
- ALBENTIS, E. De 2008, «La tipologia delle abitazioni romane: una visione diacronica», *La arquitectura doméstica romana en ámbito urbano y rural, Anales de Prehistoria y Arqueología*, 23-24 (2007-2008), Múrcia, 13-74.
- BALMELE, C. 2001, *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine*, Aquitania Supplément 10, Bordeaux.
- BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, LL., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D., VIVO, J. 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona.
- DUNBABIN, K. M. D. 2003, *The Roman Banquet. Images of Conviviality*, Cambridge, Massachusetts.
- ELLIS, S. P. 1995, «Classical Reception Rooms in Roman British Houses», *Britannia*, 26, 163-178.
- FABRE, G., MAYER, M., RODÀ, I. 1991, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París.
- LÓPEZ, A., BALDOMÀ, M., CLUA, M., ESTANY, I., GUMÀ, M., MARTÍN, V., NIÑO, X., SOLÉ, J., VIÑAS, J., ZUCCHITELLO, M. 2001, *Les excavacions de 1985-1989 i 1992 a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva)*, Barcelona.
- NOLLA, J.M., PALAHÍ, LL., SUREDA, R. 2009 *Els Ametllers, oci i negoci al camp en època romana*, Girona.
- OLIVA, M. 1970, «Tessella arqueològica. Descubrimiento de una villa romana con mosaicos en Sarrià de Dalt, Gerona», *Revista de Gerona*, 52, 67-71.
- PALAHÍ, LL., NOLLA, J.M. 2010, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona (Documenta 12).
- PALAHÍ, LL., NOLLA, J.M. 2013, *El Pla de l'Horta. Una vil·la suburbana d'època romana*, Girona.
- RODÀ, I. 2016, «Els mosaics romans a Catalunya», *Els mosaics de la vil·la de Bell-lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*, Girona.
- URIBE, P., 2009, «Triclinia y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (I a.C.-III d.C.)», *Archivo Español de Arqueología*, 82, Madrid, 153-189.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, LL., NOLLA, J.M., SUREDA, M. 2006, *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... sed uitam faciunt*, Girona.
- YEGÜL, F. 2009, *Bathing in the Roman World*, Santa Barbara.